

14. Босак, В.М. Даследаванне народных гаворак Верхняга Над'ясельдзя / В.М. Босак, А.А. Босак // Общественные и гуманитарные науки. – Минск: БГТУ, 2013. – С. 47.

15. Босак, В.М. Інавацыйныя з'явы ў гаворках Верхняга Над'ясельдзя / В.М. Босак, А.А. Босак // Общественные и гуманитарные науки. – Минск: БГТУ, 2014. – С. 26.

16. Босак, В.М. Лінгвагеаграфічнае даследаванне лексічных асаблівасцей гаворак Верхняга Над'ясельдзя / В.М. Босак, А.А. Босак // Труды БГТУ. Серия 4: Принт- и медиатехнологии. – 2017. – № 1. – С. 91–95.

17. Босак, В.М. Назвы насякомых у гаворках Верхняга Над'ясельдзя / В.М. Босак, А.А. Босак // Общественные и гуманитарные науки. – Минск: БГТУ, 2021. – С. 106–107.

18. Босак, В.М. Назвы свойскіх і дзікіх птушак у гаворках Верхняга Над'ясельдзя / В.М. Босак, А.А. Босак // Общественные и гуманитарные науки. – Минск: БГТУ, 2022. – С. 130–131.

19. Босак, В.М. Тапонім “сасновая ігліца” ў гаворках Верхняга Над'ясельдзя / В.М. Босак, А.А. Босак // Общественные и гуманитарные науки. Военная подготовка. – Минск: БГТУ, 2023. – С. 132–134.

20. Босак, В.Н. Говоры Верхнега Над'ясельдзя / В.Н. Босак, А.А. Босак // Филология. – 2018. – № 1. – С. 34–36.

21. Клімчук, Ф.Д. Гаворкі Заходняга Палесся / Ф.Д. Клімчук. – Мінск: Навука і тэхніка, 1983. – 128 с.

УДК 811.161.3(075.8)

В.Д. Астрэйка, канд. філал. навук,
заг. кафедры сацыяльна-гуманітарных дысцыплін
(УНАНБ, г. Мінск)

БАЛЦКІ СУБСТРАТ У ГАВОРКАХ ПАЎДНЁВА-ЎСХОДНЯЙ ДЫЯЛЕКТНАЙ ЗОНЫ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Паўднёвы ўсход Беларусі здаўна прыцягвае ўвагу даследчыкаў славяна-балцкай (resp. балта-славянскай) праблематыкі. У мясцовым слоўніку – на значнай адлегласці ад сучаснай беларуска-літоўска-латышскай кантактнай вобласці – фіксуюцца т. зв. старыя балтызмы. Сярод апошніх пераважаюць хутчэй за ўсё запазычанні (інфільтрацыі) субстратнай прыроды [1, сс. 6, 8-10]. Паўднёва-ўсходнія занальныя адрозненні, што могуць быць вытлумачаныя як рэфлексы славяна-балцкіх узаемадчынненняў, выяўляюцца і на іншых узроўнях рэгіянальнай моўнай сістэмы.

Адной з занальных фанетычных рыс з’яўляецца вымаўленне галоснага [у] адпаведна [ы] пасля губных у розных марфалагічных тыпах незалежна ад пазіцыйных умоў (*му, ву, пугаць, зубу*). Падобныя спалучэнні гукаў рускім і ўкраінскім гаворкам фактычна не ўласцівыя – рэдкае іх тут ужыванне заўсёды пазіцыйна абмежаванае ці марфалагічна абумоўленае [2, с. 248; 3, с. 191]. Дадзенае адрозненне разглядаецца як вынік трансфармацыі [ы]>[у] пад уплывам “вельмі лабіяльнага вымаўлення” названых зычных і лічыцца познім паводле паходжання. У якасці ўскосных доказаў выкарыстоўваюцца ўказанні на незафіксаванасць у мове старабеларускіх помнікаў і на ў цэлым познюю пісьмовую рэгістрацыю [2, с. 248]. Прыхільнікі аднясення пераходу [ы]>[у] да ўласнабеларускага перыяду самі, аднак, звяртаюць увагу на недастатковую аргументаванасць сваёй версіі [3, с. 191]. Існуе і супрацьлеглая гіпотэза: паўднёва-ўсходнія прабеларускія гаворкі з-за ускраіннага месцазнаходжання ў праславянскім свеце не страцілі і.-е. *ī і, такім чынам, ніколі не ведалі [ы] [4, с. 79–80]. Нам яна здаецца таксама спрэчнай. Залежнасць [у] ад кансанантнага атачэння, несумненна, сведчыць пра ролю “вельмі лабіяльнага” вымаўлення папярэдніх зычных [5, с. 14]. Гэтае палажэнне, акрэсліваючы неабходныя пазіцыйныя ўмовы ўтварэння з’явы, разам з тым не дапамагае высвятленню фактараў, якія справакавалі само змяненне. Мала зразумелай застаецца выразная рэгіянальная абмежаванасць асаблівасці: магчыма, у іншых рэгіёнах губныя гучаць нелабіяльна ці прынамсі не настолькі лабіяльна, а калі гэта не так, то чаму ў аднолькавых абставінах у адных беларускіх гаворках [ы] ператварыўся ў [у], а ў другіх – не. Замяшчэнне [ы]>[у] у гаворках паўднёвага ўсходу Беларусі даўно ўжо не належыць да актыўных працэсаў, хаця з цягам часу губныя наўрад ці тут сталі вымаўляцца з меншай ступенню лабіяльнасці. Важным штуршком для спрацоўвання механізму пераходу маглі стаць якраз кантакты (уключаючы і самыя раннія) усходніх славян з аўтахтонным балцкім насельніцтвам і наступная асіміляцыя апошняга – літоўская і латышская мовы, як вядома, дасюль захоўваюць і.-е. *ī там, дзе ў славянскіх прысутнічае [ы]. Думка пра магчымасць вонкавага ўплыву прасочваецца ў адной з прац Г. А. Цыхуна, але канкрэтных высноў адносна акалічнасцяў узнікнення адпаведнай асаблівасці даследчык, на жаль, не робіць [6, с. 157]. Не выключана, што ў дадзеным выпадку размова ідзе менавіта пра праяўленне балцкага субстрату. Пры этнічных кантактах, асабліва калі яны суправаджаюцца асіміляцыяй і зменай моўнага кода, адзін з бакоў заўсёды міжволі ўносіць свае “карэктывы” ў тыя часткі структуры чужой гаворкі, якія выклікаюць пэўныя цяжкасці з засваеннем і пад-

свядома ўспрымаюцца як нават у нечым алагічныя. Пераходзячы на славянскую гаворку, балцкамоўныя абарыгены, верагодна, засвойвалі неўласцівы для іх роднага маўлення галосны толькі ў больш простых з пункту гледжання гукавой сінтагматыкі ўмовах і пакідалі “свой” гук у неспрыяльнай для яго трансфармацыі пазіцыі – там, дзе вымаўленню [ы] якраз і перашкаджала высокая ступень лабіяльнасці суседніх зычных. Маўленчыя памылкі ў далейшым паступова ператварыліся ў элемент мясцовай моўнай сістэмы. Рысы субстрату, прадвызначаючы патэнцыйныя кірункі змяненняў у мове-пераможцы, выяўляюцца ў апошняй і праз стагоддзі [7, с. 285], а ўсё звязанае з характарам артыкуляцыі наогул перадаецца па спадчыне і захоўваецца надзвычай доўга [8, сс. 10–11, 85]. Лексічна абмежаванае ваганне [у]//[ы] пасля негубных зычных фіксуецца ў розных частках беларускага моўнага кантынууму, але на паўднёвым усходзе яно сустракаецца часцей за ўсё (*брыква* // *бруква*, *брычка* // *бручка* ‘бручка’, *цурубалкі* // *цырубалкі* ‘ледзяшы’, *сутон* // *сытон* ‘шарош’). Гэта можна расцэньваць як дадатковае пацвярджэнне меркавання пра субстратнае паходжанне разгледжанага моўнага адрознення. Відавочна гіперкарэктнае [ы] на месцы [у] назіраецца і ў зарэгістраваных у асноўным у межах паўднёваўсходняй дыялектнай зоны формах *дылёць*, *дыліць* ‘імжыць; крапаць (пра дождж); парушыць (пра снег)’, што дазваляе ставіць іх у адзін шэраг з паўночна-заходнім *дулёць* ‘пыліць; тлець’ (з літоўскага *dulėti* ‘тлець’ [9, сс. 53–54]; параўн. таксама літоўскія *dūlti* ‘тлець, курыцца’, *dūlkti* ‘пыліцца’, *dūlkti* ‘імжыць; крапаць’) і далучаць да імаверных мясцовых балтызмаў – традыцыйна славянскімі з’яўляюцца абазначэнні *пыліць* ‘імжыць; парушыць’, *дылёць* ‘парушыць’, *курыць*, *курыцца* ‘імжыць; крапаць’.

Тыя ж гаворкі вылучае яшчэ адна прыкметная асаблівасць: пасля падзення рэдукаваных тут, у адрозненне ад навакольнага дыялектнага масіву, не адбылася страта (прыпадабненне) [j] у былых праславянскіх спалучэннях *Сьj* (*плáц’іе*, *калós’іе*, *гól’іе*, *но́чйу* і пад.) Ва ўсходнеславянскім арэале, акрамя генетычна знітаных з паўднёваўсходнімі беларускімі заходнябранскіх гаворак, ёсць дыялектны анклаў, які таксама не зазнаў адпаведнай змены, – цэнтр рускай этнамоўнай тэрыторыі, звязаны па паходжанні з дыялектамі Рацова-Суздальскай зямлі і Сярэдняй Акі [10, с. 123]. Яшчэ ў XII–XIII стст. там пражывала заходнябалцкае племя *голядзь* [10, сс. 46–47, 119–120; 11, сс. 44–48]. Заходнябацкія моўныя элементы былі выяўлены і падчас аналізу гідраніміі паўднёва-ўсходняй Беларусі [10, сс. 45–67; 11, сс. 29–36; 12, 232–241; 13, сс. 19, 20, 24–29]. Па некаторых меркаваннях, *голядзь* у раёны свайго пазнейшага бытавання мігрыравала ме-

навіта з Верхняга Падняпроўя і Пасожжа [11, сс. 46-48]. У структуры адпаведных беларускіх і рускіх гаворак, такім чынам, могуць мецца агульныя ці вельмі блізкія па вытоках субстратныя ўключэнні.

Пазней – дзякуючы прэстыжу і кадыфікацыйнай ролі т. зв. маскоўскага прастамоўя – узгаданая рыса, замацаваўшыся у якасці норматыўнай, паступова пачала распаўсюджвацца і ў іншыя гаворкі рускай мовы. Існуе некалькі версій адносна таго, чаму ва ўсходнеславянскай моўнай прасторы пазіцыя [j] аказалася іншы раз настолькі трывалай [14, сс. 68–81; параўн. 3, сс. 197–201]. У асобных з іх падкрэсліваецца значэнне неаднолькавага ў гаворках фаналагічнага статусу самога [j] і яго гукавога атачэння. Паказальным з’яўляецца супастаўленне з данымі сучасных балцкіх моў. У літоўскай мове, у прыватнасці – у шэрагу форм зборных назоўнікаў, у падобных фанетычных умовах захоўваецца і [j], і папярэдні кароткі галосны [i], які паводле якасці карацейшы і шырэйшы за свой усходнеславянскі аналаг (параўн. літ. *valstietija* 'сялянства', *augmenija* 'расліннасць', *perkūnija* 'навальніца').

Прадстаўленія паўднёва-ўсходнія занальныя рэгіяналізмы належаць, безумоўна, да найбольш ранніх адлюстраванняў балтаславянскіх кантактаў і ў цэлым кваліфікуюцца як досыць архаічныя элементы маўлення мясцовых жыхароў. Дадзеныя з’явы нельга разглядаць як проста чужародныя ўкрапіны ў тканіне гаворкі-рэцыпіента. У мове, якая здолела ўспрыняць і прыняць адпаведныя з’явы, яны функцыянуюць ў якасці арганічнага складальніка.

ЛІТАРАТУРА

1. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т. 1 / В. У. Мартынаў [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1978. – 440 с.
2. Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак. – Мінск : Навука і тэхніка, 1968. – 318 с.
3. Вэкслер, П. Гістарычная фаналогія беларускае мовы / П. Вэкслер. – Мінск : Выд. Логвінаў, 2004. – 254 с.
4. Клімчук, Ф. Д. На якой «мове» гаварылі дрыгавічы? / Ф. Д. Клімчук // Сучасныя праблемы беларускага мовазнаўства : мат. навук. канф., прысвечанай 75-годдзю Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі. – Мінск : Права і эканоміка, 2005. – С. 78–82.
5. Калнынь, Л. Э. Отношение к признакам вокальность / консонантность в фонетике восточнославянских диалектов / Л. Э. Калнынь // Восточнославянские изоглоссы. Вып. 3. – М.: Наука, 2000. – с. 10–30.
6. Цыхун, Генадзь. Інавацыі славянскіх кантактных зон /

Генадзь Цыхун // Rozprawy Slawistyczne. – 1993. – 6. UMCS. Gwary mieszane i przejściowe na terenach słowiańskich. – s. 31–35.

7. Бернштейн, С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков / С. Б. Бернштейн. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 352 с.

8. Ткаченко, О. Б. Очерки теории языкового субстрата / О. Б. Ткаченко. – Киев: Наукова думка, 1989. – 208 с.

9. Лаучюте, Ю. Словарь балтизмов в славянских языках / Ю. Лаучюте. – Л. : Наука, 1982. – 211 с.

10. Хабургаев, Г. А. Становление русского языка (пособие по исторической грамматике) / Г. А. Хабургаев. – М. : Высшая школа, 1980. – 191 с.

11. Седов, В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья / В. В. Седов // Материалы и исследования по археологии СССР. Вып. 163. – М. : Наука, 1970. – 200 с.

12. Топоров, В. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья / В. Н. Топоров, О. Н. Трубачев. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – 271 с.

13. Трубачев, О. Н. Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования / О. Н. Трубачев. – М. : Наука, 1991. – 271 с.

14. Пшеничнова, Н. Н. Новые сочетания согласных с [j] / Н. Н. Пшеничнова // Восточнославянские изоглоссы. Вып. 2. – М. : Наука, 1998. – С. 68–81.

УДК 811.161.3:378

І.У. Капцюг, дац., канд. філал. навук
(ВА РБ, г. Мінск)

НЕАДУШАЎЛЁНЫЯ НАЗОЎНІКІ Ў ФУНКЦЫІ ЗВАРОТКА Ў ТВОРАХ БЕЛАРУСКІХ ПІСЬМЕННІКАЎ

У творах мастацкай літаратуры адрасатам маўлення часцей за ўсё выступае асоба, названая па імені, сваяцтве, узросце, роду заняткаў, званні, пасадзе і пад.: – Добры вечар, **гаспадыня** (В. Быкаў. На сцяжыне жыцця). – Дазвольце мне вам пазваніць парой, **Марына** (Р. Барадулін. Марына). Таксама сустракаецца зварот да іншых жывых істот (да птушак і жывёл): – **Мой мілы птах, мой жаўранак**, ты што так рана ўзвіўся? (Н. Гілевіч. На жаўранкавым досвітку). – Еш, **кароўка**, еш... (А. Васілевіч. Пачакай, затрымайся...).

У функцыі зваротка выступаюць не толькі адушаўлёныя назоўнікі, але і неадушаўлёныя. Апошнія выконваюць ролю зваротка